

PRILOG POZNAVANJU STOČARSTVA NA BRAČU

ANDRE JUTRONIĆ

Prema mišljenju A. n. Mayera¹⁾ ime Brač postalo je od donjoitalske ilirske riječi *brentos*, što znači jelen, pa je po tome nastao i grčki naziv *Elafusa*²⁾ od *elaphos*, što također znači jelen.

Najstariji historijski stanovnici Brača bili su Iliri. Njihovo glavno zanimanje bilo je stočarstvo, što je ostalo i kod romaniziranih Ilira. Plinije³⁾ veli za Brač: »*contra Tragurium Bavo, et capris laudata Brattia*«.

Goti su, prema Hrankoviću⁴⁾, porušili romanski brački grad. Otok je opustio, i na njemu Solinjani i Stobrečani drže stoku, te se prepiru oko pašnjaka. Doseljeni Neretljani i drugi Slaveni odaju se ubrzo stočarstvu i pohrvaćuju stare nađene lirsko-romanske stočare.

Stočarstvo je, dakle, dugo vremena bilo glavno zanimanje Bračana, a tako je i danas u zaseocima i stanima bračke unutrašnjosti. Stoka, »blago«, naročito sitnoga zuba (koza i ovca), glavni je izvor prehrane i odijevanja starih Bračana. U ovom ćemo radu na osnovu raspoloživih podataka izložiti razvoj ove privredne grane tokom zadnjih stoljeća.

Podaci o stočarstvu i pravu ispaše — U prvoj polovini 15. st. velika kuga, koja je morila tri godine, poharala je tri četvrtine bračkog stanovništva. Vijesti bilježe i velik gubitak stoke.⁵⁾

¹⁾ A. Mayer: O starijim mjesnim imenima obale srednje Dalmacije, Hrv. Geogr. Glasnik br. 8-10, Zagreb 1939, str. 145.

²⁾ Stephanus Byzantinus (Stjepan Bizantinski): »*Brattia, insula maris Adriatici, habens fluvium Brattium. Hanc, Graeci Elaphusam, alii vero Britannidem appellant. Gentile oportebat esse Brettianus, cuius faeminum Brettiana usurpavit Polybius pro loci nomine. Nunc autem Brettii vocatur*«. (Prema Ciccarelli: »*Osservazioni sull'isola della Brazza e sopra quella nobilità*«, Venezia, 1802, str. 75).

³⁾ Plinije, Lib. 3, cap. 26.

⁴⁾ Domnus de Franchis, natpop brački u Nerežišćima, napisao je 1405. g. na latinskom jeziku povijest Brača. Fragmente toga spisa našao je A. Ciccarelli g. 1783. kod nasljednika Kuzmanića (Cusmaneo), koji je bio župnik u Praznicama u 18. st. Spomenute fragmente štampao je Ciccarelli u gore navedenom djelu.

⁵⁾ *Diversi publici decreti, terminazioni, privilegi et indulgenti a favor della magnif. Comunità della Brazza, Udine 1656, str. 19-20.*

Mletački izaslanici 16. st. (na pr. G. B. Giustinian 1553.⁶), Michel Bon i Gaspar Erizzo 1559.⁷) ističu u izvještajima, da stanovnici Brača imaju veliku korist od stoke. Dok je u početku bila važna, možda čak i važnija koza, s vremenom je ovaca bivalo sve više ili barem toliko koliko i koza⁸), dok nije ovca — kao manje štetna za šumu — skoro sasvim istisnula kozu⁹). Ovčarstvo je bilo na glasu kroz 17. i 18. stoljeće¹⁰).

U Statutu i Reformacijama¹¹) nalaze se propisi o pravima i dužnostima pastira i njihovih nadglednika (gastaldiona, gastalda). Tu je govor o paši, o mjestima, gdje je ispaša zabranjena, o štetama, koje počini stoka, o procjeni stoke, o krađi i utaji stoke, o dužnostima pastira, o udruživanju stočara, o sređivanju obračuna između vlasnika (patrona) i gastalda ili pastira i t. d.¹²)

Među stočarima je često dolazilo do ozbiljnih nesuglasica zbog prava ispaše na pašnjacima bračke Općine. Glavni su pašnjaci dalje od morske obale.

Sukobi zbog pašnjaka davali su dosta posla ondašnjim vlastima i bračkom Vijeću, koje se sastajalo u Nerežišćima, otočkom središtu. Tako je u Nerežišćima¹³), u zgradi Općine, održan sastanak u kolovozu 1423. u prisutnosti 58 bračkih plemića, kneza i sudaca.

⁶ MSHSM. Tomus II. Vol. VIII, Zagreb, 1877, str. 218: »...i pascoli sono fertilissimi per esserne pieni di salbìe, osmarimi, et altre erbe odorifere«.

⁷ MSHSM. Vol. XI, Tom III, Zagreb, str. 122: »Quella isola, ancora che sia sassosa, si come per natura è quasi tutta la Dalmazia, pur ha diverse valle fruttifere, le quali producono vini in abbondanza, ma formenti, che non supplishe per doi mesi dell'anno. Sono ancora molti animali, dall quali se cavano grandissimo utile«.

⁸ Uz prije navedeni podatak Plinija nalazimo i u Diversi publici decreti... str. 73: »...che alcuno della detta isola non possa haver altro che doi casette per mandra con le sue mete overo confini, intendendo una de animali caprini, et l'altra per pecorini« (Dukala Christophorus Mauro od 4. oktobra 1471).

⁹ Al. Fortis: Viaggio in Dalmazia, Vol. II, Venezia 1774, str. 186: »Le pecore sono state però quasi universalmente sostituite alle capre da quegl'Isolani, come meno nocive ai boschi. Contì Giuseppe Ivelio a introdotto delle razze forestieri ne'suoi poderi di Pucischie«.

¹⁰ V. Lago: Memorie sulla Dalmazia, Venezia, 1870, Vol. II, str. 269: »Non più tardi del secolo scorso e più ancora in addietro l'isola Brazza andava celebrata pei prodotti della pastirizia, così in lane come in formaggi, ed i così detti agnelli del buso si mantengono ricercati anche al giorno d'oggi...«

¹¹ Statuta municipalia ac reformationes magnif. Communitatis Brachiae, Utini, 1656.

¹² Statuti i Reformacije otoka Brača. Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu 1926, kao Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium (MHJSM, Vol. XI. Priredio K. Kadlec, str. VIII).

¹³ Tada je poništen prijašnji zaključak o pašnjacima (o nenapasivanju na stanišću u Plaži i na njegovim granicama) i većinom glasova je donijeta nova odluka. Uprava otoka i pet plemića imaju običi čitav otok i pregledati sva stanišća i njihove položaje, a s pet plemića iz gornjih zaselaka pregledati gornje strane Brača. Istim je zaključkom ovlašten knez (conte, retor, comes) otoka i uprava, da s tom desetoricom plemića ili s većinom od njih omede i donesu konačnu odluku o pašnjacima, pak što oni odrede, bez obzira na prijašnji, poništeni zaključak, da bude pravomoćno, čvrsto i stalno. Ne znamo imena te desetorice i sudaca, ali znamo, da su u to doba na sastanku u crkvi sv. Marije u Nerežišćima raspravljali

Imena svih 114 pašnjaka, koja su 1423. bila dodijeljena privatnicima, nose hrvatske nazive, iako je popis ispisan talijanskim jezikom¹⁴). Ti pašnjaci nalaze u distriktu Nerežišća, Donjega Humca, Škripa, Dola, Pučišća i gornjih zaselaka s Bolom¹⁵).

Nakon pravomoćne odluke od 1423. trebalo je odrediti granice dosezanja pojedinih pašnjačkih distrikta, i to za »confinia Splagiarium, confinia Blazza, confinia splagiarium Bol, confinia Pražnice et Straževnik, confinia villae Škrip«, dok su »confinia de Donji Humac i Nerežišća« ostala prema znakovima postavljenim za vikarijata Ivana de Gottis iz Dubrovnika od 8. rujna 1413.

Unatoč zaključku plemićkog Vijeća od g. 1423. iz mnogih se kasnijih autentičnih dokumenata vidi, da je i dalje često dolazilo do razmirica i sukoba zbog pašnjaka, i to zbog samovoljnog zapasivanja novoga zemljišta, zbog pretvaranja pašnjaka u ziratnu zemlju, zbog sječe drva nekoncesionara na dodijeljenom pašnjaku, zbog prekoračivanja kneževe kompetencije u dodjeljivanju zemlje novim moliteljima i t. d. Sporovi su po-

o granicama pašnjaka ovi brački plemići: Frane Kuščić, Mate Mičelović, Petar Miše, Mihovil Hranković, Pavao Thomasi, Juraj Thomasi, Klimsa Ivoij, Nikola Laurentij, Duje Jerjević i Benko Vojević.

S gornjim su zaključkom u vezi i podaci Ivana Dubravčića (iz rukopisne knjige o Braču kod obitelji Michelli-Vitturi; opis knjige nalazi se u mom članku »Pabirci iz bračke prošlosti«, Novo Doba, božićni broj 1940.) od 11. prosinca 1637. i sindika bračke općine, Frane Bokanića, od 3. travnja 1647. (Ciccarella, ibid. str. 397—398: Presentata all'illustr. sig. conte Antonio Memo dal sp. sig. Francesco Bocanich, sindaco di questa mag. comunità a nome anco delli sp. sig. suoi colleghe). Zbog interesantnosti donosim prijevod Bokanićeva spisa:

»Zajednička dobra po statutarnom zakonu i starinskim običajima, koliko se tiče obrađivanja, pripadahu i sada pripadaju svima, koji su ih prvo zaposjeli, ali ako napuste tri godine njihovo obrađivanje, gube pravo, a na njihovo mjesto nadolaze drugi, koji ih zauzmu. Što se tiče napasivanja, ona su bila općenito iskorišćavana od privatnika. Korišćenje tako nesređenog napasivanja bilo je uzrokom neprestanih nereda zbog miješanja životinja raznih vlasnika zajedno. Nisu mogli životinje posebno čuvati, ni olako povesti do njihovih kućica, ni pravodobno pomasti, ni saznati prave štetnike obrađenih zemalja, te pošto su s tim u vezi nastale krađe, zadjevce i razmirice s najgorim posljedicama zbog tih i drugih uzroka, spomenuta Općina, koja je onda raspolagala tim dobrima, radi dobre uprave i općeg mira, ovlasila je preko Vijeća, godine 1423 ondašnjeg rektora, koji je bio izabran od istog Vijeća, i desetoricu plemića, pet od gornjih i pet od donjih sela, da ubilježe ili doznače rečene pašnjake. Oni ih doznačiše i uživanje jednog dijela spomenutih zajedničkih dobara bi uistinu prepušteno spomenutim gospodarima radi napasivanja njihovih životinja, dok je drugih dvadeset i više dijelova ostalo u prvotnom prastarom stanju.

Ova zajednička dobra, dodijeljena za privatnička napasivanja bijahu, za razliku od ostalih, koja se sada jedino zovu zajedničkim, nazvana općinskim ili pašnjacima i stanima, kojih prema katastru ima do 114. Na njima samo koncesionari, njihovi baštinici i nasljednici imaju pravo napasivanja životinja sitne stoke, a oni drugi iz dotičnog distrikta, bez razlike gdje se nalaze, prema općem pravu, koje im je bilo rezervirano, mogu sjeći villice za svoje vinograde i drvo za svoje kuće, napasivati goveda za oranje, konje, magarce i druge velike životinje pri prolazu od pašnjaka na pašnjak, od osam na osam dana, kako se stvarno vrši prema vrlo starom neprekinutom poštivanom pravu.

¹⁴ Statuta municipalia ac reformationes..., str. 171—172.

¹⁵ U distriktu Nerežišća: Kostilo, Smokvica, Tarca, Blačeva Glava, Prodoli, Prstene Lučice, Konjski Brig, Gnjiilo Brdo, Iznad Garske Nepokonji Rat, Nepokorni Rat, Maslinova Prodol, Petarca Ravan, Dubličina Gomilica, Mali Maslinovik, Mirne

čeli odmah nakon dodjeljivanja spomenutih 114 pašnjaka. O tome Vijeće raspravlja već 24. lipnja 1429., jer je nastao neki spor između pučana i plemića zbog pašnjaka. U vezi s nastalim sporovima jesu dopisi mletačkih vlasti od g. 1443., 1456. i 1466., u kojima se ponavljaju nalozi dužda F. Foscarija, t. j. da se odstrane stanišća iz Plaže, koja su nastala nakon odlaska sindika Pavla Valeresca i Pasquala Malipiera, jer dolazi do svada i šteta u vinogradima i voćnjacima, te se ujedno zabranjuje onima, koji imaju stare pašnjake, proširivanje međaša. Iz dopisa dužda Kr. Maura g. 1471. doznajemo, da neki, koji su dobili od rektora dozvolu za kućicu i pravo na pašnjak, zaposjedaju više zemljišta na štetu siromašnih Bračana, i zbog toga ovi traže da se doznačnice anuliraju.

Povodom spora između Jerolima Benkovića (zastupnika Lukrecije Fumati) i Jerolima Philippija za kneževanja conta Petra Balbija g. 1589. sastavljen je popis pašnjaka¹⁶), na koje se plaćaju »regalie alli III.mi Signori Rectori della Brazza«. Sporovi zbog pašnjaka nizali su se i dalje. U vezi s nekim sporom oko pašnjaka g. 1603. konstatira knez Pier Anto-

stine, Slana Špila, Brig nad Milnu, Nevesilje Brdo, Lučice, Za Velu Luku, Zaglav, Šipurina kraj Milne, Počelje, Miholj-Rat, Pod Sut Martin, Stanca Zavan (Ravan?), Vrisovi dolci, Oskorušni Rat, Selčena Gomila, Milca Stina i Zalosna Glava, Zalosni Brig, Oskomušnik, Veli Dolac, Srinji Rat, Martinje Brdo i Vela Strana, Ljubca Ravan (Ljubka Ravan), Stipanska, Zatražišće, Krteni Rat, Livka, Majakovac ili Krtine, Kosteni Rat iznad Gnjllog Brda, Mejaš nad Krtinjak, Počivala, Glavica nad Stivan, Ivanj-Rat, Grgurove Luke nad Stivan, Justi Rat, Planikovi Rat, Golobrčje Brdo nad Mirca; u Donjem Humcu: Lašatni Rat, Smrljeni Rat, Iznad Mutnika, U Selca, Nad Supetar, Pucalo u Humu i Vela Smrča, Iznad Vim Cerpina Veli Dolac, Pčelinje; u Kaštilu Skrip: Kruškova Njiva, Oklašć, Nasacinis (!), Suri Luci, Kalište Kostišće Brdo, Pod Ploče, U Borju; u Dolu: Spilčni Rat, Brnistrovića, Brdo Lukavac, Velo Brdo, Kremenje, Liska Glava, Lozovik, Kopanjica, Oni Brig, Širizno Brdo, Dubčac; u Kaštilu Pučišća i drugim gornjim zaseocima »s »terrom« Bol: Grbonjino Čelo, Kalma Bračuta, Gračišće, Vela Bračuta, Ščadin ili Česminova, Mala Bračuta, Veselje Brdo ili Mladinić Brdo, Lateše Brdo, Jasenovo Brdo, Budinšćak, Gradišće, Kado ili Bila Njiva, Podgomilica, Selca, U Brdih Prodol, Tšine Glave ili Klis Brig, Miračina Klis, U Naklih, Na Zavali, Vošćica, Lašatno, Lašatna i Babin Laz, Rasohatica. Na Rebrih, Zukovik, Crbući, Radovnja, Zablja Luka, Na Kalič, Studena, Ravan, Slavi Brig, Spilice, Spilice svrh Kala, Zirje, Smokovje, Čisti Brig.

¹⁶ Nota delli Pascoli che pagano regalie alli III. mi. signori rectori della Brazza (1589). Pod Nerežišća spadaju: Kostilu u posjedu Jerolima Philippi, Smokvica Diodata i nasljednika p. Rafaela Philippi, Tarca nasljednika Detrika iz Zadra. Blaževa Glava crkve sv. Katarine, Prodoli Jerolima Philippi, Trstene Lučice naslj. Jakova Gardelli, Konjski Brig naslj. pok. Petra Jerčića, Gnjllo Brdo naslj. pok. Lukina de Tomasi, Iznad Garske Nepokonji Rat naslj. pok. Ante Lukinovića, Nepokonji Rat naslj. Rafaela Philippi, Maslinov Prodol, Petarca Ravan i Mali Maslinović naslj. pok. Ivana de Fumati, Dub Bilitnja Gomilica Jerolima Philippi, Mirne Stine Lisandra de Martinisa, Slana Špila crkve sv. Petra, Brig nad Milnu crkve sv. Margarite, Nad Veselje Brdo Marka Barbića, Lučice Jurja Pekasovića, Vela Luka popa Ivana Grasovića, Zaglav i Miholj-Rat naslj. pok. Ivana Fumati, Šipurina kraj Milne naslj. pok. Petra Cerinića, Počelje naslj. pok. Jakova de Gardelli, Sut Martin naslj. pok. Komula Petrachi, Hanza Ravan i Vrisovi Doci naslj. pok. Marina Cerinića, Oskorušni Rat naslj. pok. Lunarda Lunardovića, Seljena Gomila naslj. pok. Tomasa de Lukina iz nasljedstva Frane Barišina iz Splita, Milca Stina i Zalosna Glava Nikole Kralja, Zalosni Brig Aleksandra de Marinisa, Hoskorušnik naslj. pok. Jakova de Gardelli, Veli Dolac i Srinji Rat Mihovila Cerinića, Martinje Brdo i Vela Strana Stjepana Krstulovića, Ljubska Ravan naslj. pok. Ivana Benkovića, Ljubca Ravan naslj. pok. Nikole Zuvanića, Stipanska i Zatražišća Detrika iz Zadra, Kartinji Rat i Kod Livke Duje Petritia i D. Jakšića, Majakovac ili Krtine naslj.

nio Dolfin, da svaki pašnjak sadrži u sebi ovčji i kozji pašnjak¹⁷), da su pašnjaci od starine bili dodijeljeni, a zatim je to mletačka vlast potvrdila, te da poput feuda idu u nasljedstvo i potomstvo »in infinitum« pojedinih vlasnika, ali jedino za ispašu. Međutim su i dalje nastajali neredi, sporovi i razmirice, što se vidi iz izvještaja od 1623. i 1625. Stoga se tražio način, da se pitanje pašnjaka radikalno uredi. U tu je svrhu došlo do mišljenja komisije i popisa pašnjaka »per virtù della commission dell'Ecc. mo. Sig. Prov. General Molino« od 23. svibnja 1623. i zatim je izdata naredba »termination Molino« od 7. ožujka 1625. (u rukopisnoj knjizi o Braču, koja se nalazi kod obitelji Michieli-Vitturi). U vezi s popisom pašnjaka uživaoci su morali prijaviti svoje pašnjake i prikazati o tome dokumente, koji su onda u spomenutom popisu navedeni, i to redom kako su slijedile prijave. Na kraju tog popisa pašnjaka navedeni su i neki propisi o pravima na pašnjake¹⁸).

pok. Tome Radoevića, Kosteni Rat iznad Gnjlilog Brda naslj. pok. Nikole Zuvanića, Gnjlilo Brdo naslj. pok. Ivana Benkovića, Mejaš nad Kartinah naslj. pok. Jerolima Nadali, Počivala Aleksandra de Martinica, Glavica nad Stivan gospode Buna iz Sutivana, Ivanj-Rat Jerka Martinisa, Grgurine Luke nad Stivan naslj. pok. Duje Tomasi, Jusni Rat Marice Juča, Planikov Rat naslj. pok. Nikole Nadali, Golobrčje Brdo nad Mirca Gregorija Ivanovića; 2) spadaju pod Donji Humac: Lašćatni Rat Batrića Bartičevića, Smrdeni Rat Tome Jadrievića, Ispod Mutnika popa Roka Petriro, Selca Frane Jakšića, Nad Supetar Duje Jakšića, Pucete u Humu naslj. pok. Stjepana Krstulovića-Puca prije Frane Maroevića, Iznad Vim Cepina Veli Bol naslj. pok. Frane Benkovića; 3) pod Skrip: Kruševa Njiva Frane Stipanića, Oklašić Jerka Cerinića, Nasačin popa Petra Cerinića, Iznad Luke naslj. pok. Marina Philippi, Kalište naslj. pok. Marina Vužića, Pod Ploče naslj. pok. Pavla Rubčića, U Barku naslj. pok. Lukina i Marka Martinčića; 4) pod Dol: Spilšnji Rat naslj. pok. Mihovila Klinšića, Brnihrovac naslj. Jerka Hranoevića, Lukino Brdo naslj. pok. Ivana Gutunića, Velo Brdo naslj. Alviza Lazanea, Lisna Glava naslj. pok. Jerka Klinšića, Kremenje naslj. pok. Frane Klinšića, Lozovik naslj. pok. Slade Jelinića, Kopianca Ivana Jankovića, Brig Vinka Tomašića, Sličušno Brdo naslj. pok. Ivana Gospodnetića, Dubčac Vice pok. Mate Tomašića i 5) pod Pražnice i Gornja sela: Grbunjo Čelo naslj. pok. Ivana de Tomasi, pok. Frane i naslj. pok. Duje de Tomasi, Kalma Bračuta Stjepana Davidovića, Na Kalma Bračuta naslj. pok. Petra Bovinića, Gračišće naslj. pok. Duje de Tomasi, Vela Bračuta Miše Missi, Kalna Bračuta JJurja Pinesića, Mala Bračuta Jerka Iveljića, Velo Brdo Nikole Mladinića, Lateše Brdo Jurja de Andreisa, Jasenovo Brdo naslj. pok. Jurja Žuvetića, Budišnjić Lode Cernjica, Gradišće Frane Nikolića, Zadol Frane Prodića, Selca Ante Jakšića, Crni Rat naslj. pok. Bartuča Bartučevića, Brdić Prodol Mate Čikarelovića, Tišine Glave naslj. pok. Bernardina de Tomasi, Naklić naslj. pok. Tome Kandije, Zavali Jerolima de Hettore, Vojšćica naslj. Jurja Cranchi, Lašćatno i Lašćatna u Babilaz Pavla Nižetića i drugova, Rahosatica Mihovila Soljanovića, Na Rebrih naslj. pok. Jerka Nadalića, Žukovik Ivana Kuščića pok. Jakova, Cur Buči Ivana Jeričevića, Radovnja Dujma Vukovića, Zablja Luka Marka Mišetića, Na Kalih Mihovila Strafortića, Za Visoku, Studena i Ravan Kuzme Kuzmića, Spilice naslj. pok. Ivana Co, Bartuzzi i drugova, Iznad Spile Ivana Butića, Cur Jakova Žuvetića, Smokovje Hinka Pavisovića. Čisti Brig naslj. pok. Ivana Ravanovića i Milinja Glava Aleksandra de Martinisa. (Iz spomenute rukopisne knjige o Braču kod obitelji Michieli Vitturi).

¹⁷ Ciccarelli, ibid. str. 293: »Ogni pascolo comprende in se pascolo pecorino et caprino, et ogni uno di questi ha cinque cento passa di monte e luogo pascolizio per quadro, cio è miglio uno per quadro«. (10. srpnja 1603. iz pisma conta P. A. Dolfina).

¹⁸ »Svaka prodaja, razmjena ili bilo koji drugi ugovor o otuđenju, koji bi od privatnika s privatnicima bio učinjen o spomenutim pašnjacima ili o dijelu njih u maloj ili velikoj količini pod bilo kojim vidom ili izgovorom bez izuzetka, neka

Unatoč svim tim odredbama bilo je i dalje sporova oko pašnjaka. Tako je na pr. Petar Petritio iz Sutivana 27. srpnja 1663., kao skrbnik djece p. Jurja Gelinea, tužio knezu Kristofora Ljubetića, jer mu je posjekao drva na pašnjaku Zahumje. Knez je donio odrješujuću odluku. Petritio je g. 1664. ponovio tužbu tvrdeći, da se drva mogu sjeći samo na pašnjacima, koji su »loghi comuni«, ali da Zahumje ne spada među takve i zato da tu nije dozvoljena sječa drva, a da je zabranu oglasio 6. srpnja 1660. oficijal Mate Žuvić u Nerežišćima. U svoju obranu Ljubetić izjavljuje 3. srpnja 1665.: »Zar ne vide gospoda Gelineo... da nemaju drugo doli pašnjak, a to znači ispaša ili travnik, te ne mogu zabranjivati sječu. To su bila zajednička ili općinska zemljišta, te se na takvim travnjacima šuma sjekla, pak bi trebalo za eventualnu štetu plaćati Općini, a nikako gornjoj gospodi«.

Ispitujući dokaze o migracijama i podrijetlu stanovnika Brača našao sam na još jedan dokument, koji ilustrira, kakvi su pravni odnosi vladali u pogledu pašnjaka na otoku u mletačko doba. Petar Petritio pok. Jerolima iz Sutivana, kao zadnji potomak svoje porodice, konstatira 1. veljače 1752., da posjeduje u Sutivanu pet pašnjaka, i to: Crni Rat ili Sv. Jure, Ivanj-Rat, Likvu, Kosteni Rat i Pejskovicu ili Pisak, koji su bili dodijeljeni njegovim predcima. Budući da ih ne može dalje držati, odriče ih se iz vlastite pobude u ime svoje i u ime svojih nasljednika i potomstva, prema postojećim javnim zakonima, te ih predaje u ruke knezu, koji odreku prihvaća. Poslije pet dana, 5. veljače, mole braća Marangunić pok. Stjepana i Frene Lukšić u ime svoje i svojih nasljednika, da budu investirani u spomenute pašnjake, te se obvezuju, da će davati uobičajene regalije javnim predstavnicima. Knez istog dana

bude i neka se smatra presječnim i poništenim na način, da tako prošla otuđenja, kao i ona, koja bi se ubuduće netko usudio učiniti, moraju biti ništetna i bez ikakve vrijednosti u svako doba...

Ako bi se u buduće netko, makar ko bio, usudio nekj pa i najmanji dio spomenutih pašnjaka, koji, prema gornjemu, treba da služe za prostu upotrebu napasivanja, neka odmah padne pod kaznu gubitka svakog korišćenja prava, koja bi imao na tom pašnjaku... te prepušteno zemljište za pašu i povrh toga, da bude izagnan... i t. d.; ali podrazumijevajući uvijek one, koji ne bi imali specijalnu milost od visoko poštovanog Senata, da mogu privesti kulturi spomenute pašnjake. O zajedničkim dobrima neka bude čvrsto proglašeno, da onaj dio, koji je podoban za kulturu, ostane po starom očuvanom običaju, t. j. da postane onoga, koji ga prvi zaposjedne i lati se da ga odradi, smatrajući se taj dio uvijek njegovim dok traje rad, ali ako ga napusti tri godine, vraća se u predašnje stanje, dok bude ponovno zaposjednut, kako je gore kazano.

Drugi pak dio, koji mora služiti za pašu i upotrebu svim životinjama na otoku, smatra se, da je nedopušteno zaposjednut od privatnika, koji privodeći kulturi nešto malo zemlje i nekoliko dolaca, sebi dozvoljavaju da okruže ogradom ne samo ono, što je obrađeno s jednim ili dva koraka neobrađenog naokolo zbog obrane i čuvanja od štete, koje bi mogle nastati od životinja na obrađenom, već još i vrlo prostrane površine neobrađenog zemljišta i sve od jednog do drugog doka, pretvarajući na takav nedopušteni način za svoju upotrebu ono, što treba da bude na opće uživanje i dobrobit za gore spomenutu pašu životinja. Stoga neka bude djelotvorno naredeno, da u roku od jednog mjeseca od publiciranja ovih, svatko koje završio gore spomenuta zatvaranja (ogradiivanja) dobara, mora ih razvaliti ili dati razvaliti sasvim i posvema porušiti, tako da ne bude ni znaka ni traga plota ili ograde... i t. d.

investira Marangunića i Lukšića u posjed imenovanih pašnjaka u Sutivanu. Kad su drugi Petriciji u Sutivanu za to doznali, smatrali su, da su prikraćeni i izigrani, te su uložili žalbu.¹⁹⁾

Iz svega izlazi, da u predmletačko i mletačko doba velik dio zemljišta nije bio privatna svojina. Kad bi neko obrađivo zemljište ostalo tri uzastopne godine neobrađeno, mogao ga je zaposjesti drugi, koji bi ga onda morao privesti kulturi. Kad bi pak i taj novi obrađivač prestao da ga godine obrađuje, došao bi treći i t. d. Zemljište je, dakle, zaposjedanjem postajalo privatnim samo na izvjesno vrijeme. Drugi, vjerojatno manji dio obradive zemlje bio je u privatnom ili crkvenom posjedu. Do g. 1423. bili su svi pašnjaci zajedničko pasište, na kojemu su svi bez razlike, koji su imali životinje, napasivali stoku, a da o tome nije bilo nikakvih specijalnih pravila ni odredaba. Tek g. 1423. bilo je omeđeno i privatnicima dodijeljeno 114 pašnjaka, ali samo za napasivanje stoke. Ali su drugi stanovnici dotičnog distrikta i dalje na njima mogli sjeći drva za vilice i kućnu potrebu i napasivati goveda za oranje, kopitare i velike životinje na prolazu. Iako su neki pašnjaci bili dodijeljeni privatnicima, ovi nisu bili neograničeni vlasnici. Za dodijeljene pašnjake plaćali su regalije bračkom knezu. Takve pašnjake g. 1603. brački knez smatra feudima, a spomenuti I. Dubravčić tvrdi, da je g. 1603. izdata odluka, prema kojoj se moraju smatrati kao feud. Ovakvi pašnjaci, kao i oni, na koje su kasnije neki dobili koncesiju, stvarno su i danas u privatnom posjedu.

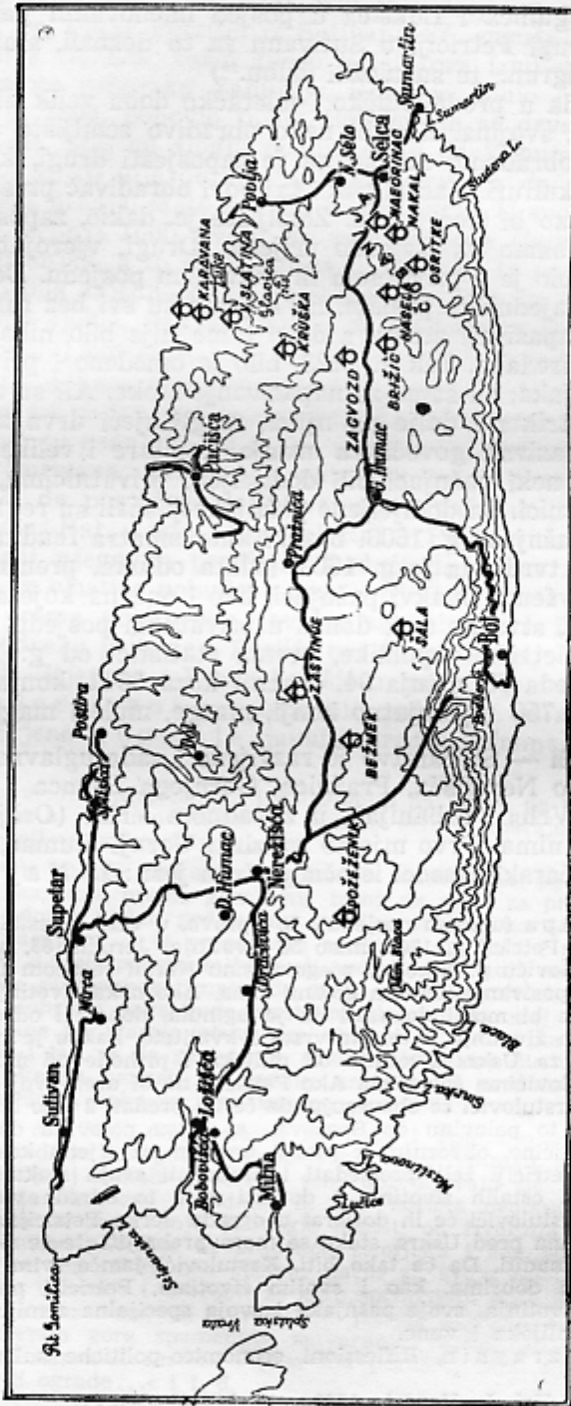
Uoči ukinuća Mletačke republike, prema statistici od g. 1796. bilo je na Braču²⁰⁾: goveda 73, svinja 94, ovaca i koza 3041, konja za sedla 12 i konja za samar 750 (vjerojatno konji, mazge, mule i magarci).

Stočarska naselja — Stočarstvo je razvijeno i sada uglavnom u unutrašnjosti Brača, oko Nerežišća, Pražnica, Gornjega Humca i Selaca, u zaseocima istočnog Vrh (Čobanija), u zapadnom Vrh (Oršje, Dragovoda, Smrka) i u stanima. Prvo mjesto zauzima Gornji Humac, pa Nerežišća i Pražnice. Stočarski zaseoci istočnog Vrh jesu: 1. N a g o r i n a c,

¹⁹⁾ Libro a stampa (u mom posjedu). Iz isprava, u vezi s nastalim sporom, doznajemo, da je Božo Petricij g. 1707. imao 56 životinja, Jerolim 83, a Dujam 24 i da su ih Petru Krstuloviću p. Nikole i njegovu sinu Nikuli rečenom Čepkaloviću predali na čuvanje i napasivanje, i to na godinu dana. Ako neka životinja nastrada, a za nju Krstulović ne bi mogli dokazati da je uginula, donoseći određen znak, nadoknadit će od svojih životinja, i to iste vrste i kvalitete, kakve je bila nestala. Kad Petriciji pridignu za Uskrs životinje od mlijeka i prihode od muzica (»muzizze») priznat će Krstulovićima četvrtinu. Ako Petriciji ne bi uzeli svoj dio prihoda »simul et insolidum«, Krstulović se obavezuju, da će im predati 2 i po libre zdravog sira od svake ovce, i to polovinu do Spasova, a drugu polovinu do sv. Ivana Krstitelja. Ako to ne učine, obvezuju se platiti novcem uz cijenu kakva bude o karnevalu. Kad god Petriciji žele pregledati i prebrojiti svoju stoku, moraju je Krstulović odijeliti od ostalih životinja i dovesti gdje to odrede vlasnici. Kad zalštu da se ostrižu, Krstulović će ih dotjerat u ogradu Jerka Petricija. U vrijeme »ochiacinne«, t. j. 12 dana pred Uskrs, stoka se mora prebrojiti, te će nestale životinje Krstulović nadoknaditi. Da će tako biti, Krstulović jamče svim svojim pokretnim i nepokretnim dobrima, kao i svojim životima, Petriciji pak ustupaju Krstulovićima, pored životinja, svoje pašnjake i svoja specijalna zemljišta za paše u Sutivanu i trećinu mlijeka i vune.

²⁰⁾ Gian-Luca-Garagnin, Riflessioni economico-politiche sulla Dalmazia, Zadar, 1806. Vol. 1.

V. Lago, op. cit. Vol. I., Venezia 1869., str. XXVI—XXVII.

Položaj stočarskih stanova na Braču.

Kružić sa trokutom označava stanove. Primjećuje se izrazita disimetrija u rasporedu stanova. Uglavnom su skoncentrirani na istočnom dijelu, dok su u zapadnom dijelu rijetkost. Ovaj raspored je vjerojatno u vezi sa doseljavanjem, jer su se stočari uglavnom doselili s istoka i sjeveroistoka — iz makarskog primorja i Poljica. Osobine otočnog reljefa uslovljavaju da stanovi prevladavaju na višem, južnom dijelu.

sa oko 12 pastirskih porodica Trutanić, koje imaju nadimke: Čepe, Kranjac, Kitonja, Jakovac; 2. Nakal sa oko 8 pastirskih porodica Eterović, podrijetlom iz Pučišća, s nadimcima: Šiško, Ventula; 3. Osridci, sa oko 10 pastirskih porodica Trutanić s nadimcima: Pušić, Bola, Anteša. U blizini je stan Na Sela s tri pastirske porodice Trutanić, a nadimci su im: Meštrić, Haber i Studij. Sjevernije od ceste u jednoj vrtači je siromašniji stan Zagvozd s dvije porodice braće Trutanić-Mengiće-Zuvić. Pored spomenutih pastirskih zaselaka i stana postoje i mnogi drugi stani bračkih pastira, i to većinom podalje od mora. Bliže moru su jedino pučki stani Karavana, i to: Vela Slatina (dvije porodice Eterovića i porodica Dobronića (Skarabeje), Mala Slatina s porodicom Kaštelan-Rojen; Luka s porodicom Kaštelan-Polčanac i Crni Rat s porodicom Bauk-Delija. Podalje od mora, zapadnije od Pučišća je stan Prijević (Martinić). Na putu od Pučišća u Selca je lijepi stan Kruška Stupa s tri porodice Martinić-Cezar. Iznad Pučišća je stan Putvine s jednom porodicom Martinić-Cezar. Na pražničkom zemljištu je stan Gomilica-Zagračišće porodice Klinčić-Justinić, a na gornjohumčanskom je stan Šala porodice Eterović iz Nakla. S jedne i druge strane ceste Nerežišća—Pražnice nalaze se dolski stani Bežmek, t. j. Gospodnetić (Pod Gažul ili Brusje) i Zastinje. Na nerežiškom zemljištu su dva stana, i to: Lirica porodice Jerković u Fantovim Docima i Požeženik porodice Janković Mihoj. Neki su stančari prije Drugog svjetskog rata imali kuću i u obližnjem mjestu, te su, ili samo zimi ili počešće bar neki članovi porodice, dolazili i živjeli u selu, kao: Jerković u Smrki, stančari Karavane i Prijevići u Pučišćima, Klinčić u Pražnicama i Eterović-Šala u Gornjem Humcu. Inače, pastiri stanuju stalno na stanu, osim onih, koji se u određeno vrijeme nalaze kod stoke. Noviji je stan Bruzić iz Gornjega Humca kod crkvice Svih Svetih.

Stočarstvo je pravo i gotovo jedino zanimanje stanovnika ovih pastirskih stana i zaselaka, premda imaju nešto vinograda. Obradivanje vinograda i drvosječa sporedna su im zanimanja.

Kuće u zaselcima i stanima djelomično su potleušice od neotesna kamena, i to često suhozidine. Iznutra su oblijepljene žbukom. U nekim zaseocima Čobanije i drugdje poneka je kuća na kat. Na kat se ulazi vanjskim kamenim stepenicama. Kuće su obično pojedinačne i pokrivene kamenim pločama. Potleušice, naročito siromašnijih porodica, redovito su jednodijelne, ali su neke izdijeljene drvenim pregradama. Ima porodica, koje imaju više sličnih kućica, u kojima drže potrebne stvari: tisak za vino, bačve, suđe za mlijeko, stočarske proizvode, alat i drugo, ili im služi za kuhinju, ukoliko — naročito ljeti — ne kuhaju na otvorenom.

Pred kućom je dvorište, koje je ponekad ograđeno suhim zidom. Uz kuću može biti vrt. Do kuće ili u neposrednoj blizini su torovi i štale. Štale su redovito građene produgoljasto i četvrtasto, umrtvo od neotesana kamenja, a pokrivene su kamenim pločama, ali su niže od stambenih kuća. Manjih zgrada, kao: zakloništa od nevremena, štala i torova imade dosta u polju, u šumi, na pašnjacima i po brdima u stočarskim

predjelima Brača. Međutim, ima po Braču i raznih drugih skloništa za stoku ili za pastire, na pr.: pećinasti i potkapinasti torovi za životinje i zakloni za pastire od granja, pruća i slično.

Za gradnju torova ili zagona pastiri izabiru u blizini pašnjaka ili nastamba stabla česmina, crnog bora ili klena. Oko tih stabala nazidaju suhozidinu od neotesana kamenja i po njoj pobodu ukoso kolce, a preko njih nabiju granje ili postave poduže granje i pruće bez kolaca. Tu se ovce, naročito za ljetne žege, odmaraju u hladu. Torovi nisu pokriveni. Okruglasti su, elipsasti ili četvrtasti. Visina ogradne suhozidine je različita, oko 1.20 m do 2 m.

Gajenje stoke u bračkom primorju uglavnom je sporedno zanimanje uz zemljoradnju. U štalama i u torovima životinje se hrane grmom (»buškom«), maslinkovinom, smokovinom, svježe ubranom travom i granjem vinove loze. Za konje i slične životinje obično se sprema za zimu suha trava.

Prema pričanju pastira, stani su većinom nastali na mjestu, gdje su prije bili zagon (tor) i kućica. U kućici se noćuje i drže potrebne stvari, a kadgod se u njoj i muze. Od stana postane zaselak, i zato svi ili gotovo svi stanovnici zaselka imaju isto prezime, kao: u Nagorincu i Osrđcima Trutanići, u Naklu Eterovići, u Planici Beroši, u popaljenom Obršju 10 porodica Kušćević, u Pothumu kod Milne 10 porodica Marinovići, a u Smrki 7 porodica Restovići i 3 Jerkovići. Izgradnjom novih kuća i doseljavanjem novih porodica, koje će se baviti i drugim zanimanjima, od zaselka postaje selo. Tako su mi na pr. stari ljudi u Gornjem Humcu pričali, da je njihovo selo svojedobno nastalo od pastirskog zaselka. Današnje selo, u zapadnom dijelu otoka, Bobovišća ili jedan njegov dio dolazi u starijim ispravama pod imenom Stanac Dolac, dočim su njegove stanovnike zvali stančarima, kako često i danas nazivaju stanovnike pastirskoga stana. Taj se predjel, u vezi s napasivanjem stoke, spominje i u knjizi IV. bračkog statuta, dakle prije 1375.²¹). Vjerojatno su i najstariji stanovnici Milne bili pastiri, te su imali negdje kod današnje varošice svoje stane. Tako na pr., kad je pjesnik Petar Hektorović oko g. 1566. doplovio s ribarima na Brač »gdi s Suletom Brač malo ča ne staje« poslao je ribara Nikolu, da kupi živežnih namirnica. Milna onda vjerojatno nije postojala, i zato je pjesnik ne spominje. Ribar je Nikola naišao samo na pastire, te je Hektorović mogao nabaviti samo ono, što je pastir donio na lađu²²).

U svim je naseljima važna »gustrida«, u koju se sakuplja kišnica. Kad za ljetne žege ovakvi rezervoari za vodu presuše, onda se voda na konjima i mazgama, kojih ima u svakom selu, zaselku i stanu prenosi iz lokava i poljskih bunara u drvenim bačvama i u drvenim salmama. Lokve su od velike važnosti za napajanje životinja, te su igrale važnu ulogu u razvoju bračkog stočarstva. Ako se dogodi da i one presuše, kao g. 1946., kad je presušila čak i lokva Vrnica u istočnom dijelu otoka, onda se pastiri nađu

²¹ Statuta municipalia, ibid., Lib. IV., Cap. 15., str. 54.: Quod nullus possit pasculare in punta di medio Bobovischie (naslov cap. 15.).

²² Petar Hektorović: Ribanje i ribarsko prigovaranje, Izdanje Jugosl. akad. zn. i umj., Stari pisci knj. VI. Zagreb 1874. str. 23—24.

u teškom položaju. Moraju odlaziti daleko, čak i do primorskih bunara po vodu. Pastiri zapadnog dijela idu tada do Trolokve i Korita, i to ne samo bliži stančari, već i pastiri iz Obršja i Smrke. U vezi s time vrlo su važne mjesne čatrnje, koje su u nekim selima sagrađene tokom 20 st. U prošlim vremenima dolazilo je često do svađa zbog vode, jer su pastiri kretali do lokava sa stokom, koja je usput pasla po tuđem zemljištu. U tu je svrhu bilo kamenčićima označeno, kuda mogu pastiri prolaziti do vode i natrag. Pitanje vode vrlo je važan problem, a tako je bilo i u prošlosti, te se o lokvama (lacus) govori u Reformacijama Statuta, gdje se spominju lokve: Gospodito, Pišće i Lokva Sv. Andrije²³).

U svojoj rukopisnoj knjizi iz 17. st. V. Prodi (Prodić 1628.—1663.) piše²⁴), da su u prvom početku pusti i šumoviti Brač nastavali prosti pastiri, koji su govorili slavenski (?) i napasivali brojna stada sitne stoke. Zbog oskudica izvorske vode, životinje su ljeti jako trpjele. Radi njihova održanja i opstanka odlučio se izdubiti dva okrugla udubljenja u vapnenačkom zemljištu, i to jedno u predjelu Vrnica bliže Gornjem Rtu, a drugo u kršnom gorovitom kraju Glogovica, oko 6 milja prema Donjem Rtu. Na osnovu ovih mjera bila su izdubena i druga udubljenja, te tako uređena mnoga sakupljališta kišnice, koja su imala vode kroz cijelo sušno doba. Nije se dozvoljavalo, da životinje pri napajanju uđu unutra, već su pastiri s »urnama« t. j. s posudama od kože oderanih životinja izvlačili vodu za napoj. Svake su godine čistili te rezervoare, koje su zvali lokve ili laghi.

Ima tragova napuštenih zaselaka i stanova. Tako postoje dosta dobro očuvani ostaci stana Drin. Gornjoselski pastiri su mi tvrdili, da su nekada postojala naselja Razdajna nedaleko od crkvice Sv. Mihovila i Rashum kod Svih Svetih, te dva stana Bolno Čelo i Okladine. Međutim nisam u tom predjelu nigdje naišao na bilo kakav trag ruševina. Razdajne, a nema o njoj spomena ni u ispravama, kao ni za Rashum. Vjerojatno su to bili pastirski stani, koji su davno već napušteni. Jedan napušteni stan nalazi se kod Novog Sela. Zvao se Prodoli. Godine 1912. bilo je u njemu 11 stanovnika Trutanić-Mengić²⁵), koji su se kasnije preselili u Povlja i u Sumartin. Do pred nekoliko godina postojali su stani: Karmelić-Hajduk iznad Bola, dvije Zala Glave doljskih Bežmeka, Visoka Kušćevića-Mačela na posjedu Blaca, Pudilina na posjedu Dračevluka Julića Kušćevića i Lolića u uvali Konopljkova.

²³ Statuta municipalia ac reformationes magnif. communitatis Brachiae; Reformationum Insulae Brachiae lib. I., cap. 25. i lib. III., cap. 5.

²⁴ Rukopisna knjiga nalazi se u Muzeju grada Splita. Donesena je iz Sutivana (Brač) iz baštine pjesnika Jerolima Kavanjina (1643.—1714.). Na kožnoj kopertini piše: Cronica dell'Isola della Brazza. U vrhu kopertine je očito ime nekadanjeg vlasnika conte Giov. Capogrosso Cavagnini. Na prvom je stranici naslov u sredini »Cronica dell'Isola della Brazza de Dalmatia. Parte prima di Vincenzo Prodi Patrio Nella quale si contengono le cose tutte accadute dal tempo che principio quel Municipio sino all'anno 1420. che volontariamente venne alla devotione della serenissima Republica Dedicata al Reverendo Monsr. Dr. Simon Cerineo Nobile et arciprete della detta Isola«. U vrhu prve stranice piše: Copia (U mom članku navedeni su podaci na strani 4 i 5).

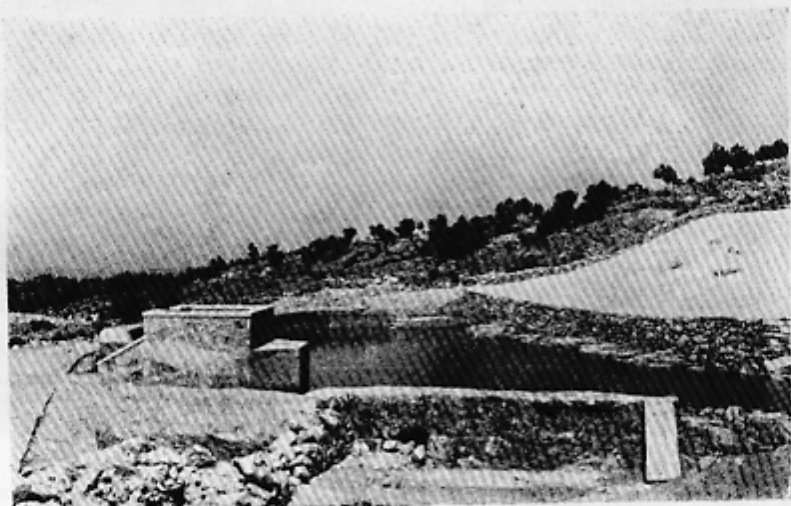
²⁵ Schematismus Cleri Diocesis Pharensis, Trident, 1912.

Nestala sela istočne bračke unutrašnjosti Mosuljica (Mošulje), Dubrovica, Podhume i Podgračičća, koja se spominju do 15. i 16. st., vjerojatno nisu bila drugo doli pastirski zaseoci. Takvo je, držim, bilo i najveće nestalo naselje Gradac, a također i Straževnik²⁶). Kuće napuštenih naselja nisu bile velike, a građene su usuho. Ostaci su se najbolje očuvali kod Graca. Čitave su ostale do danas samo stare crkvice: sv. Juraj Straževnika, Sv. Mihovil Podhuma, Svi Sveti Mošulja i Dubrovice. Sv. Nedija (ili sv. Marija) Graca sa starim zvoncima na preslicu. U neposrednoj blizini su tragovi groblja. Kako su kuće nestalih naselja građene usuho, one su se nakon raseljivanja same od sebe srušile, najprije krovovi, a onda i zidovi, te su seljaci odnosili kamenje za ograde oko svojih posjeda, kao i za gradnju potrebnih zgrada i zgradica.

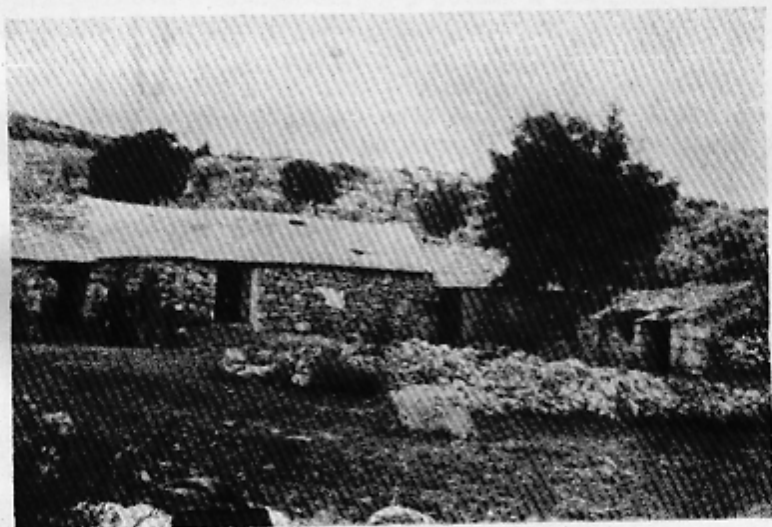
Stočarski proizvodi — Svježje se mlijeko troši za ishranu i prodaje se, ali se mnogo više upotrebljava za dobivanje sira, »skute« ili pužine (sira od kuhane surutke) i nešto masla. Dalji su stočni proizvodi: vuna, jagnjad, meso svježje i sušeno, »kastradina«, kože i mjevovi. Kozlići su na glasu od davnina. Od tovarne stoke prevladavaju mazge, križanci kobile i magarca; prije rata dobivalo se godišnje oko 200 mladih mazgi. Mnoge su kuće prije i u nestočarskim predjelima držale 1—2 koze. Za rata povećalo se brojno stanje koza, ali s obzirom na štete, koje one uzrokuju (brstom u šumama i voćnjacima), kotarska skupština u Supetru usvojila je prijedlog Izvršnog odbora Kotarskog NO o smanjenju broja koza. I prijašnje su vlasti zabranjivale držanje većeg broja koza. Stariji ljudi u Gornjem Humcu sjećaju se, kako su nekada neke obitelji držale do 50 koza. Koze se ne napasuju u stadima.

U primorskim predjelima Brača stočarstvo je slabo razvijeno. Seljaci posjeduju tek po koju ovcu i kozu. Pojedinci imaju kravu. Udružuju se više obitelji, te naizmjenice, prema broju ovaca, napasuju sakupljeno stado. Na taj način dolaze do domaćeg sira i skute. To se udruživanje naziva muzice. U unutrašnjosti još uvijek neki stočari muzu u drvene kablove, iako je predratna Ovčarsko-mljekarska zadruga nastojala uvesti

²⁶ Hranković-Cranchis (Ciccarelli, ibid. str. 91.—99.) nabroja godine 1405. ondašnja bračka naselja: Nerežišća (glavno mjesto), Donji Humac, Skrip »olim civitas«, Dol, Pražnice, Straževnik, Gornji Humac, Podhume, Mosula, Dubrovica, Gradac (Gradatium) i Podgračičća. U Reformacijama statuta (Lib. I., cap. 30., str. 97.) spominju se godine 1415.—1420.: Nerežišća, Donji Humac, Skrip, Dol, Pražnice (et omnes aliae villae), Straževnik i Gradac. Mletački izaslanik G. B. Giustinian (MSHSM, Vol. VIII., Tomus III., str. 217.) veli 1553. da je na Braču 12 naselja i da u nekim primorskim uvalama ima nastavnih kuća, te da ima 6 središta mjesnih sudaca: Nerežišća, Donji Humac, Dol (Ciccarelli čita: Bol), Pražnice »Superior«, Mošuljica (Suljica?) i Gradac. O spomenutim naseljima ima dosta spomena i u najstarijim ispravama. Tako se na pr. Gradac spominje god. 1184. odnosno 1250. i g. 1288., Dubrovica 1388., a Straževnik 1111. i 1288. Ciccarelli, ibid., str. 46., veli govoreći o Neretljanima na Braču: »Loro Comizi e Consigli i quali, come la tradizione parla si facevano in campagna aperta presso l'estinta villa Gradaz o nel Borovich«. U Straževniku je živio župnik do g. 1461., kad se preselio u Pražnice, a g. 1566. Straževnik se s Pučišćima odcjepi od pražničke župske crkve. U pučiškim crkvenim knjigama više se puta spominju kroz XVI. v. stanovnici Straževnika; tako g. 1568. Vladković, g. 1576. Vladković i Kuščić, g. 1579. Kuščić, kum Greguričić, kum klerik Pojdanović i »filia Gregoria de Craina«, a g. 1580. pop Ioannes Mariani (Marijanović), Kuščić i djevojka Grgurić prilikom udaje.

Fot. 1. — Lokva kod Gornjeg Humca.

Fot. 2. — Pastirski stan Sala (Gornji Humac).

kablove od lima. Pošto se sirilo na stari primitivan način, brački sir — prije osnivanja zadruga — nije bio cijenjen na tržištu i stočarstvo je opadalo. Zadruga u Pražnicama, Gornjem Humcu i Nerežišćima uvele su suvremeni način sirenja i postigle lijepe rezultate²⁷). Nedavno je u jednom članku naglašeno, da će se valjanom organizacijom proizvodnje sira na zadružni način odstraniti njegove manjkavosti i pogreške, a roba će biti izjednačena. Uređenje pašnjaka i pašarenja, te organizacija produkcije na združni način stvorit će povoljnije uvjete za preradbu ovčjeg mlijeka. Uz to se nameće i pitanje poboljšanja vune²⁸). Stočarstvo je vrlo važna privredna grana bračke unutrašnjosti.

Vuna je važan proizvod. Striženje se vrši u svibnju. Prinos i kvaliteta mogli bi biti bolji, kad se vuna ne bi kidala dok ovca pase između grmlja, suhog granja, drača i kamenja.

Gnojivo je važan prihod. Ovce se zatvaraju po nekoliko dana u ograđene dolce i tako nagnojavaju obradivo tlo.

Bračka ovca spada u vrstu pramenki, i to oko 20% s crnom dlakom, križana bez naročitog odabiranja, težine nešto preko 20 kg. Bijele ovce s crnim mrljama zovu mrke, a ovce s tamnobijelom vunom zovu rumenke. Godišnja mliječnost je oko 60 litara, uključujući mlijeko, koje posisa janje.

Način održavanja stoke — Ljeti se ovce i jagnjad napasuju napose, a jalovice i ovnovi zasebno. Stočari međusobno zamjenjuju ovnove. Da bi nadoknadili gubitke, nastale za okupacije, stočari su se pomogli na taj način, što su ovnove godišnje dva puta puštali k ovcama i jagnjad ostavljali za rasplod. U novije su doba vršena križanja s ovcama iz Makedonije²⁹).

Stočari, odnosno unajmljeni pastiri, napasuju blago na vlastitim i na »općinskim« pašnjacima. Pašnjaci se unajmljuju od ožujka do ožujka. Na unajmljeni se pašnjak plaćalo po glavi za »travarinu« godišnje Din 5. Bežmeki su prije rata plaćali postirskoj općini Din 3.50 godišnje za »travarinu« po glavi.

Iako je zimi snijeg rijedak gost i ukoliko padne, brzo se otopi, ili ga ovca lako stresa sa stabla, ipak jedan dio pastira silazi bliže k moru na zimovanje, gdje su još sada kao i nekada pašnjaci i kućice, t. j. »ovile hiemale« i »ovilium hiemalium«. Ljeti stoka ponajviše pase noću, naročito za mjesecine, zatim ujutro i naveče, a zimi po čitav dan. Kako su i torovi otvoreni, to se stoka gotovo uvijek slobodno kreće. Jedino se za većeg nevremena i hladnoće sklanja u staje, ali se ne miješa s ostalim kopitarima. U stajama se hrani brstikom česmine i zelenike. Slično stoka ostaje danju i noću na paši, osim za velikih nepogoda.

Nema znatnijih livada ni zemljišta podesnih za uzgajanje krmnog bilja. Prikupljanje stočne hrane za zimu nije naročito potrebno, jer stoka

²⁷ Jerko Dubravčić, Zadrugarstvo i mliječni proizvodi u stočarskim predjelima Brača, Brački zbornik, br. 1., 1940., str. 66—68.

²⁸ Dr. Ing. Nikola Zdanovski: Preradba ovčjeg mlijeka na otoku Braču, u Stočarstvu, br. 1., Zagreb 1947., str. 34—36.

²⁹ Podatak od ing. Stanka Ostojića (Supetar).

i zimi nalazi pašu. U najboljem slučaju sakupi se za zimu nešto slame od žitarica i nešto lucerne. Ali ta se hrana uglavnom daje stoci krupnoga zuba.

Stoka ne traži hranu po travnim pašnjacima, jer je takve površine premalo. Ona nalazi hrane u šumama česmina, te između kamenja i grmlja, gdje nađe razne zeleni i aromatičnog raslinja, koje se ljeti djelomično sasušiti. Uz veću brigu ovčarstvo bi se još bolje razvilo na Braču.

Očito je, da bi stoku trebalo bolje gajiti. Na Braču naročito dolazi u obzir ovca. Bračka ovca nije velika i daje relativno malo mlijeka. Premda je paša najprirodnija, najbolja i najzdravija hrana, ipak bi ovci, osobito zimi, bila potrebna kućna ishrana i bolja zaštita od nevremena. Staje bi trebale biti dovoljno prostrane, zračne i svijetle.

Iako stoku nadziru bilo najmljniji pastiri, bilo mladi i stariji članovi porodice, ipak ona ponekad uskoči u tuđu šumu ili vinograd. Tada stočari moraju plaćati globu od 5 din po glavi, zbog čega vlasnici stoke redovito jadikuju. Premda pastiri prepoznaju svoju stoku po izgledu, ipak, da se ovce ne bi pomiješale, često ih obilježuju naročitim znakovima.

Kad vlasnici iz bilo kojeg uzroka ne mogu svoju stoku napasivati sami, onda je daju pastirima. Pastira, koji tako napasuju bilo svoju, bilo tuđu stoku, ima oko 80 u bračkoj unutrašnjosti. Svaki pastir čuva najmanje po 50 glava; one, koji čuvaju samo 5—20 komada, ne smatraju pastirima.

Pored stoke sitnoga zuba u bračkoj se unutrašnjosti gaje u većem broju i kopitari, koji se također slobodno napasuju »kao pustopašni«. Dok u primorskim mjestima seljaci imaju jednoga ili rjeđe dva kopitara i za njih određene staje, pastirske porodice sela, zaselaka i stana u unutrašnjosti imaju više mazgi, odnosno konja i magaraca. Mazge i konji mnogo su stradali za vrijeme rata.

Unatoč okupaciji talijanskoj i zatim njemačkoj, a s time u vezi i pljački i paležu i unatoč borbi, koja je dugo trajala, naročito g. 1944. u istočnom dijelu Brača, velik je dio bračkih zaselaka i stana ostao neoštećen. Porušeni su: Pod Gažul, Dragovoda, Podborje, Smrka i Obršje i to uglavnom od t. zv. kaznenih ekspedicija. Talijani su popalili u kolovozu 1943. Selca, Novo Selo (s Okladom) i Gornji Humac, a Nijemci Dračevicu, Pražnice i ponovno Gornji Humac 1944. Usprkos tomu većina pastira ostala je i nadalje u svojim popaljenim pastirskim naseljima, osim u Obršju i Dragovodi, gdje je ostala samo porodica Klarić.

Stočarstvo je u toku rata pretrpjelo, općenito uzevši, znatne i osjetljive gubitke. Najveći dio otoka opljačkali su okupatori, manji je dio stradao zbog jake hladnoće zimi 1941.-42. I pastiri su bili primorani klati svoju stoku, da bi ishranili sebe i svoje obitelji. Od njemačke pljačke naročito su stradali: Pod Gažul (oko 400 ovaca), Lirica (oko 200 ovaca) i Na Sela (oko 100 ovaca).

Razvoj stočarstva kroz 19. i 20. stoljeće — Premda moji podaci nisu potpuni, ipak se može i na osnovu njih dobiti bar približna slika, uzimajući u obzir da su pastiri prijavljivali mnogo manji broj zbog poreza, travarine i dr.

Godine 1855. bilo je na Braču³⁰): ždrebadi od 1—3 godine 20 glava, nekastriranih konja 2, kastriranih 8, kobila 181, mula 983, magaraca 680, bikova 6, goveda 209, krava 130, svinja 884, ovaca 6923, koza 1671.

Godine 1857. bilo je³¹): nekastriranih konja 11, kobila 203, kastriranih konja 28, ždrebadi do 3 godine 5, mazga i mula 1134, bikova 2, krava 94, goveda 234, teladi do 3 godine 10, magaraca 906, ovaca 6005, koza 2078, svinja 575.

Godine 1872.³²) u općini Nerežišća bilo je: konja 6, mula i mazga 140, magaraca 179, goveda 13, ovaca 721, koza 121, svinja 56; u općini Milna: konja 3, mula i mazga 125, magaraca 66, ovaca 354, koza 107, svinja 40; u općini Sutivan: konja 9, mula i mazga 108, magaraca 76, goveda 4, ovaca 268, koza 27, te svinja 46; u općini Supetar: mazga i mula 110, magaraca 136, goveda 2, ovaca 303, koza 77, svinja 67; u općini Postira: konja 9, mazga i mula 220, magaraca 92, goveda 13, ovaca 1404, koza 85, svinja 41; u općini Pučišća (skupa s naseljima kasnije općine Selca): konja 49, mula i mazga 399, magaraca 173, goveda 70, ovaca 4464, koza 944, svinja 102; u općini Bol: mula i mazga 101, magaraca 51, goveda 3, ovaca 362, koza 45 i svinja 19. Dakle ukupno 7876 ovaca.

Godine 1893. bilo je na Braču³³): konja 80, mazga i mula 1808, magaraca 820, goveda 118, ovaca 4597, koza 481, svinja 935.

Međutim g. 1921. bilo je: ovaca 15.169, koza 2256, goveda 334, konja 389, magaraca 866, mula 806, svinja 130.

Godine 1937. bilo je³⁴): konja 702, mazga i mula 1106, magaraca 951, goveda 346, svinja 415, ovaca 10430, koza 2472.

Godine 1938. bilo je³⁵): konja 639, mazga i mula 1209, magaraca 836, goveda 303, ovaca 9214, koza 2140, svinja 565.

Godine 1940. bilo je³⁵): magaraca 965, mazga i mula 1160, svinja 950, ovaca 14.000, koza 2400.

Poslije rata³⁵) stanje je bilo ovakvo:

1946. godine: konja 443, magaraca 584, mula i mazga 779, goveda 122, svinja 280, ovaca 9.000, koza 4100.

Kako statistički podaci — kao što sam već rekao — nisu točni, jer je brojno stanje bilo znatno veće, smatram, da tabelarni pregled ne bi imao potrebno značenje. Međutim, kako u mojoj radnji o razvoju stočarstva na Braču dolaze u obzir u prvom redu ovce i koze, donosim tabelu samo o brojnom stanju spomenutih životinja prema postojećim statistikama (u pomanjkanju boljih izvora):

³⁰ V. Lago, *ibid.*, str. LXVIII—LXIX.

³¹ Dr. K. Vojnović: *Cenni statistico-economici sul circolo di Spalato, Split 1864.*, str. 70.

³² L. Maschek: *Manuale del Regno di Dalmazia per l'anno 1872.*, Zadar, str. 108—111.

³³ Prema podacima pok. Stanka Ožanića (Split) u članku »Poljoprivredne bilješke« za neobjelodanjeni br. 2 »Bračkog zbornika«, Split.

³⁴ I. Rubić: *Antropogeografske funkcije otoka u istočnom Jadranu*, u *Glasniku Geografskog društva, Beograd sv. XXIV.*, 1939., str. 4.

³⁵ Prema podacima ing. Stanka Ostojića (Supetar).

Godina	ovce	koze	ukupno
1796.	?	?	3041
1855.	6923	1671	8594
1857.	6005	2078	8083
1872.	7875	1406	9282
1893.	4597 (?)	481 (?)	5078 (?)
1921.	15169	2256	17425
1937.	10430	2472	12902
1938.	9214	2140	11344
1940.	14000	2400	16400
1946. (I. popis)	6933	—	—
1946. (II. popis)	9000	4100	13100

Godine 1947. u vezi prikupljanja viškova vune konstatirano je na Braču 9306 ovaca bez jagnjadi.

Zaključak — Pretežno vapnenački sastav i sredozemne klimatske osobine pogoduju stočarstvu na Braču. Iz najstarijih historijskih dokumenata vidimo da su stočni proizvodi bili bitni i cijenjeni dio otočnog gospodarstva. Stočarstvo je ovaj položaj, sa manjim ili većim kolebanjima, održalo do danas.

Potrebe i interesi stočarstva ogledaju se u pravnim i imovinskim propisima. Značenje stočarstva ostalo je znatno čak i pred kraj 19. stoljeća, kad je pojačano gajenje loze uslovalo prosperitet poljodjelstva.

Stočarstvo je naročito važno u periodama smanjene razmjene dobara, osobito ratovima, jer čini glavni domaći prehrambeni proizvod. Dok je u normalnim vremenima ovca najvažniji dio stoke, u ratovima se povećava udio koze, koja se lakše gaji i daje veći prinos, ali je neprijatelj biljnog pokrova, koji je i onako oskudan.

Zadružna organizacija odgovara ne samo prirodnim uslovima, vrsti stoke, načinu stočarenja već i nedostatku radne snage. Zadruge su, kao što smo vidjeli, dale dobre rezultate i mnogo popravile stočarsku proizvodnju, u prvom redu sir.

Statistički podaci daju netačnu sliku bračkog stočarstva. Sigurno su i najviši službeni podaci još uvijek ispod stvarnosti. U novijim prilikama opadanja i iseljavanja bračkog stanovništva, a prema tome i smanjenja radne snage, sigurno će porasti gospodarsko značenje stočarstva, jer ta privredna grana traži manji rad, a napuštanjem obrađenog zemljišta povećava se površina pašnjaka.

RÉSUMÉ

Contribution à la connaissance de l'élevage dans l'île de Brač

par A. Jutronić

L'élevage représentait l'occupation principale de l'ancienne population de l'île de Brač. Les témoignages en sont nombreux: Pline l'Ancien pour l'antiquité, Hranković, le Statut et les Réformations de l'île de Brač pour le moyen-âge, les rapports des émissaires vénitiens ainsi que de nombreuses chartes pour le 18e siècle et, finalement, divers auteurs et des données statistiques pour le 18e,

19e et 20e siècle. Ces dernières, cependant, sont sujettes à caution, car les pâtres n'ont pas tenu, pour des raisons diverses, à faire connaître le nombre exact de leur bétail.

Autrefois, parmi les bestiaux élevés à Brač, la chèvre occupait la première place, mais par la suite ce fut l'élevage des ovins qui l'emporta en importance.

Jusqu'en 1423, les pâturages étaient communs et tous les habitants étaient admis à y faire paître leur bétail sans restriction aucune. Cependant en 1423, à la suite de nombreux conflits, 114 pâturages furent repartis en fief à des particuliers, tandis que les autres pâturages continuèrent à être exploités en commun. Les nouveaux propriétaires ne pouvaient bénéficier des pâturages obtenus que pour la pâture de leur propre bétail. Quant aux autres habitants du même district, ils pouvaient y couper le bois pour la fabrication des fourches et pour l'usage domestique, et laisser paître au passage leur gros bétail. En outre, les nouveaux propriétaires étaient tenus de fournir les «régales» au comte (comes) vénitien de Brač. Plus tard ces propriétaires particuliers agrandissaient arbitrairement leurs pacages ou bien ils se faisaient accorder par le comte vénitien des privilèges spéciaux ou encore, ils transformaient les pâturages en terres arables. Tous ces procédés ont engendré de nombreuses frictions et les conflits de pacage sont devenus fréquents.

L'élevage de moutons est surtout développé à l'intérieur de l'île autour de Nerežišća, Pražnice, Gornji Humac et Selca, dans les hameaux de Čobanija à l'est et à Obršje, Dragovode, Smrke à l'ouest, ainsi qu'autour des chalets pastoraux («stani»). Les hameaux pastoraux de la Čobanija sont les suivants: Nagorinac, Nakal, Osridci et Na Sela. Les chalets pastoraux («stani»), groupant une à trois familles, sont les suivants: Zagvozđ, Vela Slatina, Mala Slatina, Luka, Crni Rat, Prijević, Putvine, Kruška Stupa, Gomilica — Zagračiče, Bežmek, Zastinje, Lirica et Požeženik. Quelques «stani» ont disparus, comme Prodoil, Hajduk, Zala Glava, Pudilina, Visoka, Konopljikova, Drin, d'autres sont de fondation récente, comme Brižić et quelques-uns du groupe de Karavane. On croit que les localités de l'île de Brač disparues au 15e et au 16e siècle étaient de hameaux ou de villages pastoraux (Mošulje, Podhume, Podgračičća, Gradac et Straževnik), alors que d'autres (Razdajna, Razhum, Bolno Celo et Okladine) ne seraient que de chalets pastoraux. Le long des côtes, le développement de l'élevage est assez faible.

Les produits de l'élevage sont les suivants: lait, fromage, petit lait et, en moindre quantité, le beurre, ensuite la laine, les agneaux et les chevreaux, viande fraîche et fumée, peaux et vessies. On enferme les moutons pendant plusieurs jours dans des dolines entourées de cloisons, afin d'engraisser le sol.

Des coopératives pour l'élevage des moutons et pour la fabrication du fromage ont été fondées avant la deuxième guerre mondiale, donnant des résultats satisfaisants. Aujourd'hui encore, dans des conditions nouvelles, c'est par les coopératives que l'on arrivera à améliorer le niveau de l'élevage.

Le mouton de Brač appartient au genre *pramenka*. La tonte a lieu en mai.

On fait paître les bestiaux dans des pâturages privés et «communaux». En hiver les neiges sont rares, ce qui permet la pâture hivernale. Une petite partie des pâtres descendent l'hiver dans la zone côtière de l'île.

En été on fait paître le bétail surtout la nuit, au clair de lune, le matin et le soir; en hiver, durant toute la journée. Les bergeries («torovi», «zagoni») restent découvertes. La stabulation ne se pratique que pendant les tempêtes et les froids exceptionnels.

L'eau potable représente un problème spécial. Dans l'antiquité déjà les pâtres creusaient des réservoirs d'eau «lokve», dont un certain nombre s'est conservé jusqu'à nos jours. A l'époque moderne on a construit, et on en construit encore après la guerre, des citernes pour l'accumulation des eaux de pluie.

Bien que les données statistiques existantes ne soient pas exactes, nous tenons à les citer autant qu'ils se rapportent aux moutons et aux chèvres, dont il est surtout question ici.

L'année	moutons	chèvres	somme
1796	?—	?—	3041
1855	6923	1671	8594
1857	6005	2078	8083
1872	7875	1406	9282
1893	4597 (?)	481 (?)	5078 (?)
1921	15169	2256	17425
1937	10430	2472	12902
1938	9214	2140	11344
1940	14000	2400	16400
1946 (I)	6933	—	—
1946 (II)	9000	4100	13100

En 1947, lors de la récolte des excédents de laine, on a dénombré dans l'île de Brač 9306 moutons, sans compter les agneaux.